ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 116, Mayıs 2021, s. 34-42

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.49779>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
3.03.2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
17.05.2021

Arş. Gör. Sara AKKUŞ
FSMVU
sakkus@fsm.edu.tr

KOMPARATİSTİK VE DİL-ÜSLUP BAĞLAMINDA BUHTÜRÎ İLE İBN HAMDÎ'SİN HAVUZ TASVİRLERİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA¹

Öz

19. Yüzyılın sonlarına doğru bir bilim olarak kabul gören *karşılaştırmalı edebiyat bilimi*, temeli Johann Wolfgang von Goethe'nin (1749-1832) ortaya attığı “*dünya edebiyatı (weltiliteratur)*” görüşüne dayanmaktadır. Fransız ve Amerikan ekolüyle güçlenerek *Paul Van Tiegham* (1871-1948), *Rene Wellek* (1903-1995) gibi öncü isimlerle oluşum gösteren bu bilim, gelişim ve değişimini hala devam ettirmektedir. En genel tanımıyla; “*Karşılaştırmaya mevzu olabilecek ortak yönü olan iki yazınsal türün benzerlik ve farklılık yönünden karşılıklı incelenerek farklı olanın tanınmasıyla çoklu bakış açısı kazandıran bilimdir.*” Genel kabule göre, iki farklı edebiyattan eserlerin karşılaştırma konusu olabileceği gibi; aynı edebiyatın farklı dönemlerine ait ürünleri de mukayese konusu olabilmektedir. Buradan hareketle, bu çalışmada aynı edebiyatın farklı dönemlerine ait ve ortak noktası havuz tasviri olan iki eser seçilmiştir. Çalışmanın amacı ise, bu iki farklı dönemde nazmedilen havuz tasvirlerindeki benzerlik ve farklılıkları; ileri dönem şairinin kendinden önce gelen şairden etkilenip etkilenmediğini ortaya koymaktır. Karşılaştırma uygulamasında şiirlerin müellifleri, edebî çevre ve dönemleri, yapısal özellikleri, edebî sanatları ve dil anlatım özellikleri bakımından benzerlik ve farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan mukâyese uygulamasından elde edilen bulgular neticesinde, Buhtürî'nin edebî çevre ve çağdaşlarının önemine dikkat çekerken İbn Hamdî'sin belli noktalarda kendisinden etkilendiği

¹ Bu makale, 27-28 Şubat 2021 tarihli Uluslararası Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

görülmüştür. Bununla birlikte tasvirinde kullandığı edebî sanatların çeşitliliği ile parçanın bütününe ayrıntılı nesne tasviriyle aktarma sanatını başarıyla uygulaması dikkat çekmiştir.

Anahtar kelimeler: Karşılaştırmalı Edebiyat, Arap Dili Edebiyatı, Buhtürî, İbn Hamdîs, Tasvir.

THE COMPARATIVE AND A COMPARISON ON THE POOL DESCRIPTIONS OF BUHTÜRÎ AND İBN HAMDÎS IN THE CONTEXT OF LANGUAGE-STYLE

Abstract

The science of comparative literature, which is accepted as a science towards the end of the 19th century, is based on the view of "world literature" (weltliteratur) put forward by Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832). This science, which was formed by pioneers such as Paul Van Tieghem (1871-1948) and Rene Wellek (1903-1995), strengthened by the French and American schools, still continues its development and change. In its most general definition; "It is the science that gains multiple perspectives by examining two literary genres, which can be subject to comparison, in terms of similarity and difference." According to general acceptance, works from two different literatures can be the subject of comparison, as well as the products from different periods of the same literature. Based on this, in this study, two works belonging to different periods of the same literature and whose common point is the depiction of the pool were selected. The aim of the study is to determine the similarities and differences in the descriptions of the pool that were mentioned in these two different periods and to reveal whether the later poet was influenced by the poet who came before him. In the comparison practice, the similarities and differences of the authors of poems in terms of literary environment and periods, structural features, literary arts and language expression features are tried to be determined. As a result of the findings obtained from the comparison practice, it was observed that while Buhtürî's literary environment and the importance of his contemporaries were remarkable, Ibn Hamdîs was influenced by him at certain points. In addition, the diversity of the literary arts used in his description and his successful application of the art of depicting the whole piece with detailed object depiction drew attention.

Keywords: Comparative Literature, Arabic Language Literature, Buhtürî, İbn Hamdîs, Description.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra edebiyat tarihinin bağımsız bir bilim olarak kabul görmesi neticesinde literatüre giren "*karşılaştırmalı edebiyat*"; temelinde Johann Wolfgang von Goethe'nin "*Weltliteratur*"² olarak tanımladığı dünya edebiyatı (genel edebiyat) görüşünün yer

² Weltliteratur kavramı ilk defa 19. yüzyılda Goethe ile yakın arkadaşı Eckermann arasında geçen **Conversations with Goethe** adlı sohbetlerden birinde kullanılmıştır. Bkz. Johann Peter Eckermann, *Conversations of Goethe with Eckermann and Soret* (Montana: Cambridge University Press, 2011), 204:

"But, really, we Germans are very likely to make this pedantic mistake, if we do not take heed to look beyond the narrow circle which surround us. I therefore gladly make excursions to other countries, and advise every one to do the

aldığı küresel ölçekli beklentileri karşılamayı hedefleyen sözdizimsel bir yapıdır. Türk Dil Kurumu tarafından “*Kişi ve nesnelerin benzer veya aynı yanlarını incelemek için kıyaslama, mukayese*” şeklinde tarifli yapılan karşılaştırma; malzemesi dil olan edebiyata girince öteki ile tanışma fırsatı vererek kendine ait olanı keşfetme imkânı sunmaktadır. Ortak literatürde *komparatistik* olarak adlandırılan bu tür, “*Yöntem midir, bilim midir?*” tartışmalarını beraberinde getirirken kavramsal karşılığını tam anlamıyla bulabilmiş değildir. Buna rağmen, güncelliğini hala sürdürdüğü ve farklılık algısını taze tutan bir alan olduğu birçok edebiyatçı tarafından yadsınmamaktadır. Genel tanımıyla karşılaştırmalı edebiyat; “*Dilleri farklı iki yazınsal türün benzerlik ve farklılık bağlamında ilişki sebeplerini ortaya çıkarmak, bu sebepleri yorumlayıp mahiyet ve boyutunu tespit etmek, karşılıklı kültürel değişim analizi yapabilmektir.* Fransız etkisiyle gelişmeye başladığı ilk evrede farklı dilde farklı yazınsal türler arasında mukayeseye gidilirken ilerleyen evrede aynı dilin farklı yazınsal ürünleri de mukayeseye malzeme olmuştur. Eserler arasında mukayesede, mevcut durum ortaya konularak tenkitten uzak durulması ve karşılıklı etkileşime işaret edilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.³

“Farklı olanı tanımak, kişide belli bir eleştiri ruhu geliştirir, kendinden olana, yabancıyı tanıdıktan sonra başka gözle bakmayı öğretir.”

diyerek karşılaştırmalı edebiyat biliminin çoklu bakış açısı kazandırma özelliğinin altını çizen Aytaç,⁴ karşılaştırma uygulamalarının aynı ulusal edebiyata ait iki farklı eser üzerinde yürütülebilirliğine dikkat çekerken farklı çağların edebiyatlarının da mukayeseye dahil edilebilirliğini dile getirmiştir. “*Komparatist*” olarak adlandırılan karşılaştırmalı edebiyat araştırmacıları, birden fazla dilde yetkin olmakla birlikte bu dillerin edebî gelenekleri, edebiyat eleştirisi ve bu dillerin edebî mirasını oluşturan metinler hakkında derinlemesine bilgi sahibidirler.⁵ Alanın disiplinlerarası doğası, komparatistlerin sosyoloji, tarih, antropoloji, çeviri, eleştirel teori⁶ ve teolojik araştırmalarla tanışıklığını gerektirmektedir. Bu eklektizm⁷, komparatistlerin “*kapsam genişliği sebebiyle kolayca amatörlüğe düşme*” şeklinde eleştiri almalarına zemin oluşturmaktadır. En kapsamlı tanımıyla “*sınırları olmayan edebiyat*” şeklinde nitelendirilen karşılaştırmalı edebiyat disiplini Batıda birçok ülkede kürsülere sahiptir. 1954’te İngiltere’de kurulan *International Comparative Literature Association* (ICLA) bu alanda bilimsel araştırmaların yürütüldüğü öncü kuruluşlardan olup bunun dışında komparatistik çalışmaların yayınlandığı birçok önemli bilimsel dergi bulunmaktadır.⁸

same. National literature is now rather an unmeaning term; the epoch of World literature is at hand, and each one must strive to hasten its approach. But, while we know how to value what is foreign, we must not think the Chinese are a model, or the Servian, or Calderon, or the Nibelungen. If we want examples, we had best return to the ancient Greeks, in whose works the beauty of manhood is constantly represented. All the rest we must look at historically, appropriating what is good in them, so far as we can use it. (1827)”

³ Nezahat Öztekin, “Mukayeseli Edebiyat-Araştırma Tarihi ve Yöntem”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages*, 2/4 (2007), 671-678; Aytaç Gürsel, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1997); Emel Kefeli, *Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri* (İstanbul: Kitabevi, 2000); Abdülhakim Tuğluk, “Amaç ve Beklenti Karşısında Karşılaştırmalı Edebiyatın Tanı(m)sal Krizine İlişkin Birtakım Tartışmalı Saptamalar”, *Turkish Studies* 8/8, 82013), 1335-1346; Cemal Sakallı, *Karşılaştırmalı Yazınbilim ve Yazınlararasılık / Sanatlararasılık Üzerine* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2006); İsmail Çetişli, *Edebiyat Sanatı ve Bilimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008).

⁴ Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, 12.

⁵ Tuğluk, “Amaç ve Beklenti Karşısında Karşılaştırmalı Edebiyatın Tanı(m)sal Krizine İlişkin Birtakım Tartışmalı Saptamalar”, 1337.

⁶ Karl Marx, Hegel, Kant ve Freud etkisinin zemin oluşturduğu, sosyal bilimlerin ışığında kültürel inceleme ve tenkite dayalı sosyal teoridir.

⁷ Eklektisizm, farklı bilim dallarından toplanan unsurların yeni bir sistemde ele alınması olgusunu ifade eder.

⁸ Liste için bkz. <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=clcweblibrary>

“Dramda Fransız edebiyatı mı İngiliz edebiyatı mı?” mukayesesi ile 1664’te komparatistiğin habercileri arasında yer alan *Samuel Sorbiere*’yi 1668’de İngiltere’nin ilk ödüllü şairi *John Dryden* (1631-1700) takip etmiştir. Dryden, drama-destan karşılaştırması yaptığı “*Essay of Dramatick Poesie*” adlı eser ile temeli XV. yüzyıla dayanan bir probleme parmak basarak karşılaştırmalı edebiyatı ön plana çıkarmıştır. XVIII. Yüzyıla gelindiğinde Alman edebiyatında komparatistik etkisi görülmeye başlanmıştır. 1730’da *Gottsched* (1700-1766) felsefe-edebiyat, 1759’da *Lessing* (1729-1781) tiyatro-edebiyat, 1747 ve 1741 yıllarında *Johann Elias Schlegel* (1719-1749) Fransız-antik edebiyat karşılaştırması yapmıştır. 1797 Yılına geldiğimizde *Friedrich Schlegel* (1772-1829), komparatistikten uzaklaşıp edebiyat birliği oluşturma çabasına girmiştir. 1827 yılına gelindiğinde Weltliteratur (dünya edebiyatı) kavramını gündeme getiren *Goethe*, bu bilimin kapısını aralamış ve ondan sonra gelenler bu kapıdan içeri girmişlerdir. Weltliteratur kavramından sonra 1826’da *Rückert*, “Weltpoesie” yani dünya şiiri kavramını gündeme getirerek Alman-Yunan edebiyatı komparatistiğinden uzaklaşarak Alman-Şark komparatistiğine yönelmiştir. 1827’de komparatistiğin ekollerinden biri olan Fransa’da *Villemain* tarafından “karşılaştırmalı edebiyat” kavramının kullanılması komparatistiğe bilimsellik kazandırmış; *Van Tiegham* de bu kavramı genişletmiştir. İngiltere’de *Mathew Arnold* (1822-1888); Hollanda’da *Georg Brandes* (1842-1927); İtalya’da *Arturo Graf* (1848-1913), *Arturo Farinelli* (1867-1948), *Francesco de Sanctis* (1817-1883); İsviçre’de *Marc Monnier* (1827-1885); Macaristan’da *Hugo Meltz* (1846-1908) gibi isimler 19. yüzyılda karşılaştırmalı edebiyat biliminin doğuşu ve gelişiminin haberini veren öncü isimlerdendir. Almanya’da XIX. yüzyılda gelişim göstermeye başlayan karşılaştırmalı edebiyat bilimi, *Elias Schlegel* (1719-1749), *Friedrich Hirt* (1845-1927), *Max Koch* (1854-1925) gibi isimlerin öncülüğünde “edebiyat birliği” olgusuna vurgu yapmıştır. Komparatistik kürsülerinin oluşması ekol tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Fransız edebiyatını merkeze alarak komparatistikte kültürel etkileşimle ilgilenen *Fransız ekolü*, Fransız ekolüne tepki olarak doğan *Amerikan ekolü* ve edebiyatlar arası sosyolojik-ideolojik etkilerin komparatistiği temeline dayanan *Marksist Ekolü* bu disiplinin önemli kürsüleri olarak gösterilmektedir.⁹

Litterature Comparee kavramı, 19. yüzyılın başlarında karşımıza çıkarak dünya edebiyatları arasında kayda değer bir yeri olan Fransız edebiyatının komparatistikte ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰ XX. Yüzyılın başından II. Dünya Savaşı’na kadar (1939-1945) komparatistik; ampirist ve pozitif yaklaşım olarak nitelendirilmiştir. Bunun sebebi ise, Paul Van Tiegham (1871-1948) gibi öncülerin farklı ülkelerden ele aldıkları eserlerde “olgu” olarak adlandırılan “köken” ve “etki” ifadeleri arasındaki ilişkiyi sıklıkla incelemeleri olmuştur. Fransız Ekolü komparatistiğinde yabancı edebiyatlara etkiyi ve kendi edebiyatlarındaki düşünce tarzını inceleyen bu hakim görüş, Fransa’da komparatistiğin kapsamını daraltsa da; *Louis Benloew* (1818-1900), *Abel François Villemain* (1790-1870), *Philarete Chasles* (1798-1873), *Frederic Ozanam* (1813-1853) gibi öncülerin ilk etkileri ve etkin rolleriyle Fransa bu alanın öncüsü olarak kabul görmektedir.¹¹ Yayınladığı dergilerle disiplinin kürsülerinden biri haline gelen Fransa’da, 1835’te *Villemian* tarafından Sorbonne’da edebiyat derslerinde karşılaştırma yönteminin kullanılması komparatistiğin önünü açmıştır.¹² Bu dersleri takip eden uluslararası bir komparatistik kongresi, disiplinin alanını genişleterek bu mecrada gerçekleşen ilk toplantı

⁹ Aytaç, Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, 15; İnci Enginün, Mukayeseli Edebiyat (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011).

¹⁰ Mesut Tekşan, Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, (İstanbul: Kriter Yayınları, 2011).

¹¹ Kamil Aydın, Karşılaştırmalı Edebiyat (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2008).

¹² Enginün, Mukayeseli Edebiyat.

niteliği taşımıştır.¹³ 20. Yüzyılın başlarında üniversitelerde lisans bölümleri açılmaya başlamıştır. 1921'de yayın hayatı başlayan “*Revue de Litterature Comparee Journal*” adlı dergi, edebiyat ve kültür arasındaki ilişkiyi inceleyen bir disiplin olan karşılaştırmalı edebiyata adanmış ilk süreli yayınlardan biridir. Günümüzde, Fransız ekolü “*European Comparative Literature*” (Avrupa Karşılaştırmalı Edebiyatı) yaklaşımına yakın görünse de ulus-devlet yaklaşımını uygulayarak içe dönük bir komparatistiği tercih etmektedir.

Fransız ekolüne tepki olarak geliştiği belirtilen Amerikan ekolü, Fransızların komparatistikteki “*etki*” ve “*köken*” anlayışını azaltmayı hedeflemiştir. Amerikan ekolünden önce, Batıda karşılaştırmalı edebiyatın kapsamı ağırlıklı olarak İngiliz, Alman ve Fransız edebiyatı; kısmen de İtalyan edebiyatı (*Dante*) ve İspanyol edebiyatı (*Miguel de Cervantes*) ile sınırlıydı. Amerikan ekolünün öncü ismi *Rene Wellek* (1903-1995), Tieghem’in etki-köken anlayışının eser bütünlüğünü olumsuz etkilediğini dile getirerek eleştirmiştir. Komparatistikte kültür ve dil açısından farklılık veya benzerliğe ihtiyaç olmadığını vurgulayan Wellek, malzemenin en az iki eserden oluşmasının karşılaştırma için yeterli olacağını savunarak ekolün savını da şekillendirmiştir. Ekolün diğer öncülerinden *Henry Levin* ve çağdaşı *Henry R. Remark* ise, her iki ekolü ortak paydada buluşturmak amacıyla hem eser tipolojisine önem veren Amerikan ekolünü hem de eserden uzak edebiyatın tarihine işaret eden Fransız ekolünü benimsemiş; zaman zaman da eleştirmiştir. Diğer ekollere nazaran daha geç dönemde gelişen Amerikan ekolü, temelde iki amaca hizmet etmektedir: “*kültürlerarasılık*” ve “*estetikğin korunması*”.¹⁴ Geç kalınmış bu gelişim, Avrupa’nın aksine büyük bir hızla gelişim göstermiştir ve hala disiplinin önemli kürsülerini barındırmaktadır. Bu gelişimin sürekliliği ise, birçok muhtelif etnik unsurdan teşekkül eden toplumsal yapısıdır.¹⁵ Amerikan ekolünün komparatistik ilkeleri arasında “Fransız ekolünden gelen eksikliklerin ötesine geçmek ve daha kapsamlı *edebî ilişkiler* kavramı ortaya koyarak karşılaştırmalı edebiyat alanını genişletmek; paralellik, benzerlik ve yakınlık kavramları üzerinden edebiyatlar arasındaki ilişkiler üzerinden yola çıkmak; genel edebiyat ile karşılaştırmalı edebiyat kavramının birbirinden ayrıştırılması; karşılaştırmalı edebiyatın; fen, tarih, felsefe vb. diğer bilimlerle ilişkisi üzerine araştırmalara yoğunlaşılması” yer almaktadır. “*American Comparative Literature Association (ACLA)*” adlı 1000’den fazla üyesi olan derneğin 1960 yılında faaliyet göstermeye başlamasıyla kürsüsü sağlamlaşan Amerikan ekolü, hala etkisini sürdürmektedir.

Doğu Avrupa ve Sovyetleri içine alan Marksist ekol, “*Doğu Avrupa Ekolü*”, “*Sosyalist Ekol*”, “*Doğu Realizmi*” ve “*Sovyet Okulu*” olarak da anılmaktadır.¹⁶ Fransız ekolü ile Amerikan ekolü arasındaki çatışmalar sürerken 1945 sonrası tezahür etmeye başlayan geç oluşumlu bu ekolün temel prensipleri Marksist düşünceye dayanmaktadır. Bu düşüncenin sanata bakış açısına göre komparatistik, eserleri yazarın ait olduğu sınıfa ve üretim ilişkilerine göre inceleyerek onu besleyen sebep-sonuç ilişkilerini karşılaştırmaktadır.¹⁷ Komparatistiği “*Edebiyatı, sosyoekonomik olaylar oluşturur*” görüşüne dayandıran Marksist ekol, uygulamada çokdilliliğe Fransız ekolü kadar önem vermektedir. Ekolün öncü isimlerinden biri olan *Viktor*

¹³ Ertuğrul Aydın, “Türkiye’deki Karşılaştırmalı Edebiyat Çalışmaları”, *RumeliDe Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 6 (2019), 148-156.

¹⁴ R. Şeyda Ülsever, *Karşılaştırmalı Edebiyat ve Edebi Çeviri* (Eskişehir: Metin Ofset Matbaacılık, 2005).

¹⁵ Kamil Aydın, *Karşılaştırmalı Edebiyat - Günümüz Postmodern Bağlamda Algılanışı* (İstanbul: Birey Yayıncılık, 1999).

¹⁶ Nidal F. Alshorbaji, “Karşılaştırmalı Edebiyat: Arap Ekolünün Uluslararası Ekoller Arasındaki Yeri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11 (2019), 169-195.

¹⁷ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

M. Zirmunskij (1891-1971), karşılaştırma yoluyla saptanan benzerlik, paralellik ve farklılıkların tarihle açıklanması gerektiğini savunmuştur. Ekolün gelişimine katkı sağlayan isimler arasında *Alexander Dumas* (1802-1870) yer almaktadır. “Karşılaştırmalı edebiyat disipliniinde siyasî etkiyi irdelemenin yanısıra millî edebiyata yönelme; edebiyatlar arasında sosyolojik ve ideolojik etkileri sunmak suretiyle karşılaştırma; tarih felsefesi gibi diğer bilimlere ve komşu felsefelere esnek yaklaşma” bu ekolün temel komparatistik ilkeleri arasında yer almaktadır.

Batı komparatistiği bu doğrultuda gelişirken Arap komparatistiği de bu ilermeye kayıtsız kalamamıştır ve komparatistiğe ilgi Arap edebiyatında da filizlenmeye başlamış ve bilim adı altında zikredilmeden önce bu alana katkı sağlayacak klasik eserler kaleme alınmıştır. “*Arap belagâtının diğer milletlere üstünlüğünü ortaya koymak*”¹⁸ amacıyla telif edilen *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Câhiz ö.255/869); “*farklı kültürlerin hayvan tasvirlerini karşılaştırma*”¹⁹ amacıyla kaleme alınan yine Câhiz'e ait *Kitâbü'l-Hayevân*; “eski ve yeni şiirlerin eleştirisi”²⁰ amacıyla *Ziyâeddin İbnü'l-Esîr* (ö. 637/1239) tarafından kaleme alınan *el-Meseli's-Sâir* adlı eser; “*Mütenebbî'nin tenkidi üzerinden diğer şairlerin değerlendirilmesi*”²¹ amacıyla *Ebu'l-Hasan Cürcânî* (ö.392/1001) tarafından neşredilen ve günümüze ulaşan tek eseri olan *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî* adlı eser klasik Arap edebiyatının ilk komparatistik eserleri olarak kabul edilmektedir. *Rifaa el-Tahtâvi*'nin (1801-1873) “*تخليص الإبريز في تلخيص باريز*” adlı eseriyle Mısır-Fransa edebiyatlarında dil ve edebiyat yönünden mukayese yaptığı çalışma, modern Arap edebiyatının komparatistikle ilişkisini ortaya koyan ilk çalışma olsa da, ortak kabule göre 1924 yılında Dâru'l-Ulûm'un faaliyetleri neticesinde komparatistik teşekkül etmeye başlamıştır.²² Necîb el-Akîkî'nin “*fi'l-Edebi'l-Mukâran*” adlı eseri 1948 yılında karşılaştırmalı edebiyat bilimini Arap dünyasına anlatmayı hedefleyen ilk eserdir. Alshorbaji'nin²³ aktardığı tasnife göre Arap edebiyatında karşılaştırmalı edebiyat biliminin gelişim süreci dört evreden oluşmaktadır. 1948-1960 yılları arası *te'sîs* süreci olarak kabul edilen birinci evre, komparatistikle ilgili çalışmaların yayınlanmaya başladığı ve Necib el-Akîkî'nin “*fi'l-Edebi'l-Mukâran*” adlı eserini telif ettiği dönemdir. 1960-1970 yılları arası *tervîç* dönemi olarak adlandırılan ikinci evre; disiplini tanıtmaya, yayma ve anlatma evresidir. Bu dönemde, Lübnan'da (1966) “*ed-Dirâsâtü'l-Edebiyye*” ismiyle ve Cezayir'de (1967) “*ed-Defâtirü'l-Cezâiriyye li'l-Edebi'l-Mukâran*” adıyla komparatistik yayın yapan iki dergi hayata geçirilmiştir.²⁴ “*İkdü'r-Rüşd*” olarak tanımlanan 1970-1980 arası üçüncü evre, Arap-Fars edebiyatı komparatistiği ile Arap-Batı edebiyatı komparatistiği çalışmalarının ivme kazandığı evredir. 1951-1986 yıllarını kapsayan “*et-Ta'limü'l-Câmi'iyi*” evresi, çalışmaların hız kazanıp üniversitelerde (Mısır, Irak, Lübnan, Tunus, Fas ve Cezayir) karşılaştırmalı edebiyat eğitimin verilmeye başlanıldığı son evredir.

1839'a kadar Doğu edebiyatından beslenen Türk edebiyatında komparatistiğini kısaca ele almak gerekirse, en önemli hazırlayıcısının *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eseri ile *Ali Şir Nevâî* (1441-1501) olduğunu belirtmek gerekmektedir. Tanzimat dönemi (1839-1876) artan çeviri faaliyetlerinin disiplini beslediği ortak kabuller arasında görülmektedir. Nitekim söz konusu dönemin önemli isimlerinden *Namık Kemâl* (1840-1888), çeviri girişimleriyle ve *Tahrîb-i Harabat* adlı telifiyle döneminin karşılaştırmalı edebiyat hazırlayıcıları arasında

¹⁸ Ramazan Şeşen, “el-Beyân ve't-Tebyîn”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 01 Ocak 2021).

¹⁹ Tahsin Görgün, “Kitâbü'l-Hayevân”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 01 Ocak 2021).

²⁰ İsmail Durmuş, “İbnü'l-Esîr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 01 Ocak 2021).

²¹ Fuat Günel, “Cürcânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 01 Ocak 2021).

²² İbrâhîm Avad, *fi'l-Edebi'l-Mukâran: Mebâhisu ve'tticâhât* (Kahire: el-Menâr, 2006).

²³ Alshorbaji, “Karşılaştırmalı Edebiyat: Arap Ekolünün Uluslararası Ekoller Arasındaki Yeri”, 185.

²⁴ Alshorbaji, “Karşılaştırmalı Edebiyat: Arap Ekolünün Uluslararası Ekoller Arasındaki Yeri”, 186.

zikredilmektedir. Millî edebiyat dönemi (1911-1923), *Yeni Lisan Hareketi*²⁵ ile doğu-batı edebiyatı arasında yapılan kültürel karşılaştırmalar, komparatistik çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Bu araştırmaları devam ettiren *Halide Edip Adivar* (1884-1964), *Ahmet Hamdi Tanpınar* (1901-1962) ve *Kamuran Birand* (1915-1964) gibi isimler dönemin komparatistik öncüleri olarak görülmektedir.²⁶

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında (1923-1950), Doğu ve Batı edebiyatlarının bütünlüğünün önemine dikkat çeken *Cemil Meriç* (1916-1987), edebiyatlararası komparatistiğin önemini şu cümleleriyle vurgulamıştır (akt. Aytaç)²⁷:

“Batıyla Doğu, insan beyninin iki yarım küresi ve kinlerinden sıyrılan ruh için ne Doğu var ne Batı. Doğuyu incelemeyenler Batı’yı nasıl anlar?”

1937’de *Şerif Hulusi*’nin (1910-1971) *Her Ay* adlı dergide edebiyatlararası etkileşimin önemine vurgu yaparak batı komparatistiğinden bahsettiği karşılaştırmalı edebiyat yazıları, edebiyat okurlarının bu disiplinle tanışmasında etkin rol üstlenmiştir. 1943 ve sonrası *Cevdet Perin* (1914-1994), 1946 ve sonrası *Cemil Meriç*, 1976 ve sonrası *Gürsel Aytaç* tarafından sürdürülen komparatistik çalışmaları 1990 sonrasında sistematik hale gelmiş; birçok devlet ve vakıf üniversitelerinde lisans ve lisansüstü düzeyde karşılaştırmalı edebiyat eğitimleri verilmeye başlanmıştır.

Batıda ve Doğuda tarihsel gelişimi, habercileri, öncüleri ve ekolleri üzerinde durulan karşılaştırmalı edebiyat bilimi literatürüne katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada iki önemli şairin kasîdeleri üzerine bir karşılaştırma uygulaması yapılacaktır. Aytaç’a göre, aynı millî edebiyata ait iki farklı eserin *konu, düşünce ve biçim* açısından karşılaştırılıp *ortaklık, benzerlik ve farklılıklarının* tespiti mümkündür. Birçok farklı görüşün yer bulduğu bu hususta genel kabul; farklı edebiyattan iki eserin karşılaştırma konusu olabileceği gibi aynı edebiyattan farklı iki eserin mukayesesinin de söz konusu olabileceğidir. Buradan hareketle bu çalışmada, Arap edebiyatının iki parlak dönemi olarak nitelendirilen *Abbâsî Edebiyatı* ve *Endülü’s Edebiyatı*’ndan iki önemli şaire ait havuz tasviri konu, düşünce ve biçim açısından karşılaştırmalı edebiyat bilimi çerçevesinde incelenecektir. Çalışmanın amacı, bu iki parlak dönemde yazılmış iki manzum metinde havuz tasvirinin işlenişini karşılaştırmak; ileri dönem şairinin kendinden önce gelen şairden etkilenip etkilenmediğini ortaya koymaktır.

YÖNTEM

Bayram’ın²⁸ “*Karşılaştırmalı edebiyat bilimi ve bir uygulama*” başlıklı çalışmasında karşılaştırma çalışması yapacaklar için önerdiği şu aşamalar takip edilerek uygulama yapılacaktır:

- Müellifler üzerine karşılaştırma
- Edebî çevre ve dönem ele alınarak karşılaştırma
- Kasîdelerin yapısal özellikleri açısından karşılaştırılması

²⁵ Çekirdeğini Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip Yöntem gibi isimlerin oluşturduğu milliyetçi düşünce dergisi *Genç Kalemler*’in başlattığı “dilde sadeleşme hareketi”dir.

²⁶ Ali Donbay, “Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmalarının Yeni Türk Edebiyatındaki Gelişme Çizgisi”, *Turkish Studies*, 8/8 (2013), 491-550.

²⁷ Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*.

²⁸ Yavuz Bayram, “Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ve Bir Uygulama”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/16 (2004), 69-93.

d. Edebî sanatlar açısından karşılaştırma

e. Dil anlatım ve özellikleri açısından karşılaştırılma

Söz konusu iki eserden ilki, Abbâsî dönemi şairlerinden *Buhtürî* olarak tanınan “*Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî*”ye (ö. 284/897) ait 40 beyitlik kasîdedir. Divanını tahkik eden Hasan Kâmil es-Sayr “*Havuzunu tasvir ederek onu övdü.*” ibaresini kasîdenin başına eklemiş ve Abbâsî halifesi Mütevekkil’i övdüğünü belirtmiştir.²⁹ Şiire konu olan havuz, Samarra’da Mütevekkil tarafından inşa ettirilen bir hayvanat bahçesinin içinde halifenin saraylarından birinin önünde yer alan meşhur bir havuzdur.³⁰ Havuzun adı ise, Cafer Mütevekkil’e nispetle “*caferiyye havuzu*”dur.³¹

Buhtürî’nin Kasîdesinden Seçme Beyitler³²

9b	عَلَيْتُ بِالرَّاحِ أَسْقَاهَا وَأَسْقِيهَا	فِي لَيْلَةٍ لَا يَنَالُ الصُّبْحُ آخِرَهَا
12b	تُعَدُّ وَاحِدَةً وَالْبَحْرُ ثَانِيَا	يَحْسِبُهَا أَنَّهُا مِنْ فَضْلِ رُبَّتِيهَا
13b	فِي الْحُسَيْنِ طَوْرًا وَأَطْوَارًا تَبَاهِيهَا	مَا بَالُ دَجَلَةَ كَالْغَيْرَى تُنَافِسُهَا
14b	مِنْ أَنَّ تُعَابَ وَبَانِي الْمَجْدِ يَنْبِيهَا	أَمَّا رَأَتْ كَالِيَّ الْإِسْلَامِ يَكُتُّهَا
15b	إِبْدَاعُهَا فَأَدَقُّوا فِي مَعَانِيهَا	كَأَنَّ جَنَّ سُلَيْمَانَ الَّذِيْنَ وَلَوْ
16b	قَالَتْ هِيَ الصَّرْحُ تَمَثِيلًا وَتَشْبِيهَا	فَلَوْ تَمَرَّ بِهَا بَلْقَيْسُ عَنْ عُرْضِ
17b	كَالْخَلِيلِ خَارِجَةً مِنْ حَبْلِ مُجْرِيهَا	تَخْطُ فِيهَا وَفُودُ الْمَاءِ مُعْجَلَةً
18b	مِنْ السَّبَاتِكِ تَجْرِي فِي مَجَارِيهَا	كَأَنَّمَا الْفِضَّةُ الْبَيْضَاءُ سَائِلَةً
19b	مِثْلَ الْجَوَاشِينِ مَصْقُولًا حَوَاشِيهَا	إِذَا عَلَتْهَا الصَّبَا أَبَدَتْ لَهَا حُبَّكَ
20b	وَرَيْقُ الْغَيْثِ أحيانًا يُبَاكِهَا	فَرَوْنَقُ الشَّمْسِ أحيانًا يُضَاحِكُهَا
23b	كَالطَّيْرِ تَنْفُضُ فِي جَوْ خَوَافِيهَا	يَعْمَنُ فِيهَا بِأَوْسَاطٍ مُجَنِّحَةٍ
27b	يَدُ الْخَلِيفَةِ لَمَّا سَالَ وَادِيهَا	كَأَنَّهُا حِينَ لَجَتْ فِي تَدَفُّقِهَا
29b	رَيْشَ الطَّوَاوِيسِ تَحْكِيهِ وَيَحْكِيهَا	مُخَفِّفَةً بِرِيَاضٍ لَا تَزَالُ تَرَى
30b	إِحْدَاهُمَا يَازَا الْأُخْرَى تُسَامِيهَا	وَدَكَّتَيْنِ كَيْتِلِ الشَّعْرَيْنِ غَدَتِ

Ele alınacak ikinci eser, Endülüs dönemi şairlerinden *İbn Hamdî*’nin “*Ebû Muhammed Abdülcebbâr b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Hamdî es-Sıkkilî el-Ezdî*”ye ait (ö. 527/1133) 48 beyitlik kasîdedir. Mansur b. ‘Alnâs’ın Cezâyir’de bulunan Bicâye adlı bölgede yaptırdığı sarayı ve içindeki havuzu tasvir ederek onu övmüştür. Söz konusu havuzun etrafında yapay kuşların olduğu altın ve gümüşten ağaçlar bulunmaktadır. Bu ağaçların dallarına asılmış altın ve gümüş kandiller ve etrafında ağzından su çıkan aslan heykelleri ihtişamı gözler önüne sermektedir. Bu ihtişamdan etkilenen *İbn Hamdî* söz konusu havuzu tasvir ederek halifeyi de övmüştür.

²⁹ El-Buhtürî, *Dîvânü’l-Buhtürî*, thk. Hasan Kâmil es-Sayrafî (Kâhire, Dâru’l-Meârif, 2009), 2414.

³⁰ El-Buhtürî *Dîvânü’l-Buhtürî*, 2414.

³¹ El-Buhtürî *Dîvânü’l-Buhtürî*, 2420.

³² El-Buhtürî, *Dîvânü’l-Buhtürî*, 2414-2421.

İbn Hamdîs'in Kasidesinden Seçme Beyitler ³³		
21b	تركتُ خَيْرَ الماءِ فيه زَيْتِرا	وضراغمُ سَكَنَتُ عَرَبِينَ رِئَاسَةً
22b	وأَذَابَ في أَفْوَاحِهَا البَلَوِرا	فَكَأَنَّمَا غَشَى النَّضَارُ جُسُومَهَا
23b	في النفسِ لو وَجَدْتُ هُنَاكَ مَثِيرَا	أُسْدٌ كَأَنَّ سَكُونَهَا مَتَحَرِّكُ
24b	أَقَعْتُ عَلَى أَدْبَارِهَا لَتُثُورَا	وَتَذَكَّرْتُ فَتَكَاتِهَا فَكَأَنَّمَا
25b	نَارًا وَأَلْسِنَهَا اللُّوَاحِسَ نُورَا	وَتَخَالُهَا وَالشَّمْسُ تَجْلُو لُونَهَا
26b	ذَابَتْ بِلَا نَارٍ فَعُدْنَ غَدِيرَا	فَكَأَنَّمَا سَلَّتْ سَيْوْفُ جَدَاوِلِ
27b	دِرْعًا فَقَدَرُ سِرْدَهَا تَقْدِيرَا	وَكَأَنَّمَا نَسَجَ النَّسِيمُ لَمَائِهِ
28b	عَيْنَايَ بِحَرِّ عَجَائِبِ مَسْجُورَا	وَبَدِيعَةِ الثَّمَرَاتِ تَعْبُرُ نُحُورَا
29b	سَحَرُ يُوْثِرُ في النِّهْيِ تَأَثِيرَا	شَجَرِيَّةٌ ذَهَبِيَّةٌ زَعَتْ إِلَى
30b	فَنَصَّتْ لَهْنَ مِنَ الْفَضَاءِ طُيُورَا	قَدْ سَرَجَتْ أَغْصَانَهَا فَكَأَنَّمَا
31b	أَنْ تَسْتَقِلَّ بِنَهْضِهَا وَتَطِيرَا	وَكَأَنَّمَا تَأْتِي لَوَاقِعَ طَيْرِهَا
32b	مَاءٌ كَسَلَسَالِ الْجَيْنِ غَيْرَا	مِنْ كُلِّ وَاقِعَةٍ تَرَى مُنْقَارَهَا
33b	جَعَلْتُ تَغَرَّدُ بِالمِيَاهِ صَفِيرَا	خُرْسٌ تُعَدُّ مِنَ الْقَصَاحِ فَإِنْ شَدَّتْ

1. Müelliflerin Karşılaştırılması

<i>Buhtürî</i> ³⁴	<i>İbn Hamdîs</i> ³⁵
IX. yüzyıl Abbâsi dönemi şairlerinden olup 204/819 ya da 206/821 yılında Menbic'de doğdu.	XII. yüzyıl Endülüs dönemi şairlerinden olup 447/1055 yılında Sicilya'da doğdu.
Son günlerini Menbic'de geçirmiş ve kansere yakalanıp 282/897 yılında 76 yaşında vefat etmiştir.	527/1133 yılında Mallorca Adası'nda vefat eden İbn Hamdîs, son günlerini kör geçirmiş ve kendisi gibi şair olan İbnü'l-Lebbâne'nin yanına defnedilmiştir.
Kökleri Tay kabilesinin Menbic koluna dayanmaktadır.	Kökleri Afrika'ya göç eden kabilelerden Yemenli Ezd kabilesine dayanmaktadır.
Tam adı <i>Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî</i> 'dir.	Tam adı <i>Ebû Muhammed Abdülcebbâr b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Hamdîs es-Sıkillî el-Ezdi</i> 'dir.
İlim almaya Menbic'te başlayıp Irak'ta devam etmiştir. (224/839)	İlmine Sicilya'da başlayıp Endülüs'te devam etmiştir. (471/1079)

³³ İbn Hamdîs es-Sıkillî, *Dîvân*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dar-u Sâdir, 1960), 545-549.

³⁴ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lam* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), 121; Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâr-u Sâdir, 1900), 21; ez-Ziriklî, *el-A'lam*, 185; Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüdü'l-Mâzendârî (2008), 190; Zülfikar Tüccar, "Buhtürî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 15 Ocak 2021).

³⁵ ez-Ziriklî, *el-A'lam*, 274; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 212; M. Faruk Toprak, "İbn Hamdîs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 15 Ocak 2021).

Edebiyatın yanı sıra tefsir, fıkıh ve hadis ilimleri almıştır.	Dil, edebiyat, fıkıh, matematik ve felsefe ilimleri almıştır.
<i>Mütevekkil</i> 'den başlayıp <i>Feth b. Hâkan</i> ve <i>Müntasır-Billâh</i> gibi devlet ricâline kasîde yazmıştır.	<i>Mu'temid-Alellah</i> (İbn Abbâd)'a medh yazmıştır.
Şiirleri, <i>Ebû Temmâm</i> (ö. 231/846) ve <i>Mütenebbî</i> (ö. 354/965) gibi şairlerin şiirleriyle kıyaslanmıştır. Öyle ki, Arap edebiyatının önemli tenkitçilerinden Hasan b. Bişr el-Âmîdî " <i>el-Muvâzene beyne'l-Buhtürî ve Ebî Temmâm</i> " adlı telifiyle bu mukayeseyi güçlendirmiştir.	Şiirlerinde Buhtürî ile Ebû Temmâm'dan etkilendiği söylenmektedir.
Mersiye ve hiciv türünde az olmakla birlikte medih, fahr, tasvir ve gazel türlerinde şiir kaleme almıştır.	Öz vatanı Sicilya'yı unutmayıp şiirlerine konu edinen İbn Hamdîs; gazel, medih, tasvir ve mersiye türünde şiir yazmıştır.
Yüksek hayal gücü sebebiyle kendisine خيال البحتري (Buhtürî'nin hayali) denmiştir.	Şiirlerindeki etkili tasvirlerle işaretlerle Şarkiyatçılar tarafından mitoloji şairi <i>William Wordsworth</i> 'a benzetilmiş ve kendisi " <i>Arapların Wordsworth</i> "u olarak anılmıştır.
Eserleri: Divânu's-şi'r; el-Hamâse; Me'âni's-şi'r.	Eserleri: es-Sıkılliyyât

Benzerlikler: Görüldüğü üzere iki farklı edebî dönemde ve iki farklı asırda yaşamış olan iki şairin birtakım benzerlikleri bulunmaktadır. Öncelikle her ikisi de yakın yaşlarda ve doğdukları topraklarda vefat etmiştir. Kökleri önemli büyük kabilelere dayanmakta olup her iki kabilenin de Kahtânîlere³⁶ mensub Arap kabileler olduğu görülmektedir. Doğdukları topraklarda ilim almaya başlamış; farklı yerlerde tahsillerini devam ettirmişlerdir. Şiir ve edebiyatla yetinmeyip farklı disiplinlerle de ilgilenmiş ancak şiir üzerine yoğunlaşmışlardır. Yaşadıkları dönemin halifelerine medihler yazarak bu halifelerin iltifat ve himâyesine mazhar olan iki şair; gazel, medih, tasvir ve mersiye gibi ortak temaları işlemiştir.

Farklılıklar: Buhtürî ve İbn Hamdîs arasında benzerlikler ve ortak yönler olduğu gibi bazı farklılıklar da görülmektedir. Farklı yüzyıllara şahit olan şairlerin doğup büyüdükları coğrafyalar birbirinden oldukça uzak olup bu coğrafyaların kültür ve toplumu birbirinden farklılık göstermektedir. Buhtürî Suriye'de ilim tahsiline başlayıp Irak'ta devam etmiş; İbn Hamdîs ise Sicilya'da başlayıp Endülüs'te devam etmiştir. Edebiyatın yanı sıra islâmî ilimlere de yönelen iki şairin bu husustaki farkı; İbn Hamdîs'in pozitif bilimlerle de ilgilenmiş olmasıdır. Buhtürî'nin şiirleri, döneminin önemli şairlerinden Ebû Temmâm ve Mütenebbî'nin şiirleri ile kıyaslanırken İbn Hamdîs kendisinden etkilenen olmuştur. Son olarak, İbn Hamdîs'in hasret duyduğu Sicilya topraklarını konu edindiği şiirlerini bir araya getirdiği tek bir eseri varken Buhtürî'nin Abbasî edebiyatına ve dolayısıyla Arap edebiyatına kazandırdığı üç önemli eseri bulunmaktadır.

2. Edebî Çevre ve Dönem Ele Alınarak Karşılaştırma

Edebiyatın ifade edildiği toplumun aynası olduğu düşüncesinden hareketle, şairlerin yaşadıkları dönem ve kasîdeleri nazmettikleri edebî çevre önem arz etmektedir. Farklı

³⁶ Adem Apak, "Tay (Benî Tay)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 20 Ocak 2021); Hüseyin Algül, "Ezd (Benî Ezd)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ocak 2021).

milliyetleri içinde barındıran çokkültürlü Abbasî dönemi, farklı dillerden edebiyatına aktardığı çeviri eserler ve çoğalan köle şairlerin etkisiyle şiirde yabancı unsurların görüldüğü bir dönemdir. Taklit ettikleri cahiliye dönemi şairleri hamasetleriyle övünürken bu dönemde şairler ücret karşılığı başkalarının hamasetini övmüştür. Dil ve edebiyat bakımından iki evreye ayrılan bu dönemde Buhtürî ikinci dönem şairleri arasında görülmüştür. İkinci dönem Abbasî edebiyatında şairlik meslek olmaktan uzaklaşmış ve sanata evrilmeye başlamıştır. Bu durum da şiirin kalitesini ve edebî zenginliğini olumlu etkilemiştir. Özellikle tasvir şiirlerinin dikkat çektiği bu dönem şiiri yapısal olarak da değişim göstermiştir. *Mustakîl* ve *mumtedîd* bahirleri ile *muzdevic* kafiye türü bu dönemin yenilikleri arasındadır. Şiirde daha özgür ifade ve kalıplar görülürken manzum eserler çalgı eşliğinde icra edilmeye başlanmıştır.³⁷

Yaklaşık 8 asır boyunca müslümanların hüküm sürdüğü Endülüs dönemine gelince, birçok farklı dilin konuşulduğu topraklarda farklı kültürlerin varlığı edebiyata yansımıştır. Fetih ve kuşatmaların tamamlanması ile refah ve rahatlığa erişen dönemin şairleri önceleri doğuyu taklitten kurtulamamıştır. Endülüs edebiyatında şiirin *doğuyu taklit evresi*, *taklitten kurtulma evresi* ve *yenilik evresi* şeklinde üç döneme ayrıldığı görülmektedir. İbn Hamdî'sin de aralarında yer aldığı üçüncü evre yani *yenilik evresi* şairleri, doğuyu taklitten tamamen uzaklaşarak şiire büyük yenilikler getirmiştir. Özellikle tasvir türünün gelişim ve değişim gösterdiği bu dönemde tasvir şairleri Endülüs'ün dağlarını, ormanlarını, nehirlerini, savaşlarını, köy ve şehirlerini betimleyerek kârinin zihninde Endülüs'ü tüm hatlarıyla canlandırabilmiştir. Yine bu dönem şiirinde bir ilk olarak Muvaşşaha ve Zecel türü şiirler kaleme alınmıştır.³⁸

Benzerlikler: İki kasîdenin edebî dönem bakımından en önemli ortak noktası Arap edebiyatının iki parlak döneminde nazmedilmiş olmalarıdır. Söz konusu iki dönemde de çokkültürlülüğün edebiyata yansımaları göze çarpmaktadır. Her iki dönemde edebiyatın evrelere ayrıldığı gözlenmekle birlikte kasîdeleri mukayese edilen şairlerin en parlak ve yeniliğe açık edebî evrelerde yaşadıkları görülmektedir. Son olarak şairlerin döneminde tasvir türünün değişimi ve gelişimi dikkat çekmiştir.

Farklılıklar: Buhtürînin divanında yer alan kasîdelerin en eskilerinin 220/825 tarihine dayandığı bilinmekle birlikte³⁹ çalışmada ele alınan tasvirinin hangi yıla ait olduğu hakkında net bir bilgiye rastlanmamıştır. Aynı şekilde İbn Hamdî'sin de kasîdesini hangi tarih aralığında yazdığı bilinmemektedir. Her iki şairin farklı yüzyıllarda (IX. ve XII.) yaşadığı göz önünde bulundurularak edebî çevre ve içinde bulundukları dönem bakımından farklılıkların olması beklenirken görüldüğü üzere şiirde iki dönemi birbirinden uzaklaştıran çok büyük farklılıklar göze çarpmamaktadır. Bununla birlikte, Buhtürî'nin Ebu Temmâm gibi önemli şairlerin çağdaşı olması edebî çevresinin geniş olduğuna ve sonrasında şiirinin Mütenebbî ile kıyaslanması şiirinin önemine işaretir. Öte yandan, her iki dönemde şiirde yenilikler görülmüş olup Buhtürî döneminde bahir ve kâfiye yenilikleri; İbn Hamdîs döneminde ise yeni türlerin doğuşu dikkate şayandır. Tasvirin gelişim gösterdiği her iki döneme ayrı ayrı bakılırsa Abbasî dönemi tasvir şiirlerinin tabiat tasvirinde yoğunlaştığı; Endülüs döneminde tabiat tasvirinin yanında köy ve şehir tasvirleri ile bu toprakların şahit olduğu fetihlerin tasvirine yoğunlaştığı görülmektedir.

³⁷ Hüseyin Polat, "Abbasî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5/14 (2018), 636-649.

³⁸ Yasin Kahyaoğlu - Fatma Zehra Mısır, "Genel Hatlarıyla Endülüs Arap Edebiyatı", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/12 (2019), 67-86.

³⁹ Tüccar, "Buhtürî".

3. Kasîdelerin Yapısal Özellikleri Açısından Karşılaştırılması

Şiirde anlam ve ses kaynaşmasının öneminden hareketle kasîdelerin dış yapı özelliklerinin karşılaştırılacağı bu bölümde, dış yapı ve içyapı özellikleri irdelenerek benzerlik ve farklılıkları ele alınacaktır.

Tablo.1 Kasîdelerin Dış Yapı Özellikleri

	Buhtürî'nin Kasîdesi	İbn Hamdîs'in Kasîdesi
Nazım şekli	Amûdiyye	Amûdiyye
Nazım birimi	Beyit	Beyit
Bahir	Basît	Kâmil
Tef'ile	مُسْتَفْعِلُنْ / فَاعِلُنْ / مُسْتَفْعِلُنْ / فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ / فَاعِلُنْ / مُسْتَفْعِلُنْ / فَاعِلُنْ	مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ
Kâfiye	Revîsi: الهاء - Vaslı: الألف	Revîsi: الراء - Vaslı: الألف
Beyit sayısı	40	48
Kelime sayısı	390	421
İnce harf sayısı	1402	1531
Kalın harf sayısı	265	377

Benzerlikler: Tablo 1'de de görüldüğü üzere her iki kasîdenin nazım şekli *amûdiyye*, *tef'iliyye* ve *rubâ'îyye* türlerinden amûdiyyedir. Nazım birimi beyit olan kasîdelerin beyit sayılarının da birbirine yakın olduğu gözlenmiştir. Bu benzerlikler dışında kasîdelerin dış yapılarında bir benzerlik görülmemiştir. Tablo 2'de yer alan kelime dağılımına bakıldığında ise her iki kasîdede isim soylu sözcük ile harf kullanımının toplam kelime sayısına oranla yüksek olduğu görülmektedir. Tamlama bakımından yapılan karşılaştırmada, her iki kasîdede isim tamlaması kullanımının sıfat tamlaması kullanımından fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bir başka benzerlik ise, her iki şairin nehiy kipini kasîdelerinde hiç tercih etmemiş olmalarıdır. Son olarak zaman-mekan zarfı kullanımının her iki kasîdede neredeyse aynı olduğu görülmektedir.

Farklılıklar: Söz konusu kasîdelerin dış yapı farklılıklarına gelince Buhtürî'nin kasîdesinin basît bahri فَاعِلُنْ / مُسْتَفْعِلُنْ / فَاعِلُنْ / مُسْتَفْعِلُنْ // فَاعِلُنْ / مُسْتَفْعِلُنْ / فَاعِلُنْ / مُسْتَفْعِلُنْ tef'ilesiyle, İbn Hamdîs'in kasîdesinin kâmil bahri مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ // مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ / مُتَقَاعِلُنْ tef'ilesiyle yazıldığı; kâfiye revîlerinin farklı olduğu; toplam kelime sayısının beyit sayısına bölündüğünde Buhtürî'nin kasîdesinde beyit başına 10 kelime; İbn Hamdîs'in kasîdesinde beyit başına 9 kelime düştüğü görülmektedir. Öte yandan, kasîdelerin toplam harf sayısının ince-kalın harf oranına bakıldığında Buhtürî'nin kasîdesinde ince harflerin toplam karaktere oranının %84, kalın harf oranının %16 olduğu; İbn Hamdîs'in kasîdesinde ise ince harflerin toplam karaktere oranının %80, kalın harf oranının %20 olduğu gözlenmektedir. Buradan da her iki şairin tasvirde farklı bahir ve tef'ile tercih ettikleri, toplam beyit ve kelime sayısının farklılık gösterdiği; ince harf kalın harf içeren kelime seçimlerinin benzeşmediği ortaya çıkmaktadır. Tablo 2'ye bakıldığında ise, Buhtürî'nin muzâri İbn Hamdîs'in mâzî kalıbını daha fazla tercih ettiği görülmektedir. Bir diğer farklılık ise, Buhtürî emir kipini bir kere tercih ederken İbn Hamdîs'in daha fazla tercih etmesidir. Buhtürî'nin zamir kullanımını İbn Hamdîs'e oranla daha sık tercih

ettiği görülürken yine Buhtürî'nin alem isim, istifhâm ve nidâ uslubu kullanımı ile kasîdesini daha fazla zengileştirdiği göze çarpmaktadır.

Tablo 2. Kasîdelerin Kelime Dağılımı

	Buhtürî'nin Kasîdesi	İbn Hamdîs'in Kasîdesi
İsim soylu sözcük	195	221
Harf	143	184
İsim tamlaması	78	77
Sıfat tamlaması	9	12
Mâzî fiil	42	74
Muzârî fiil	48	25
Emir fiil	1	12
Nehiy fiil	0	0
Muttasıl zamir	100	67
Munfasıl zamir	4	0
Özel isim	5	1
Nidâ uslûbu	3	1
Zaman-mekan zarfı	8	7
İstifhâm	4	2

4. Edebî Sanatlar Açısından Karşılaştırma

Tablo 3. Kasîdelerde Bulunan Belâğî Sanatlar

Buhtürî'nin Kasîdesi	İbn Hamdîs'in Kasîdesi
İstiâre Deniz teşbihinden sonra saflık ve temizliğe işaret eden nehir ismiyle teşhîs (13b) / Güneşin güldürmesi ve yağmurun ağlatması ile teşhîs (20b)	İstiâre Halifenin sarayı aslanın inine benzetilerek istiâre (21b) / Aslanların ağzından akan su dile benzetilerek istiâre (25b) / Havuzun suyu zırhlı insana; esinti ise zırh zanaatkarına benzetilerek istiâre (27b) / Gözlerin sahilden sahile gidip gelmesini insana teşbihle istiâre (28b) /
Tibâk تَنْشُرُهَا ve تَطْوِيهَا fiillerinin aynı beyitte kullanımı (2b) / يُبْعِدُهَا ve تُدْنِيهَا fiillerindeki zıtlık (6b)	Tibâk Aynı beyitte zıtlık içeren مَتَحَرِّكٌ ve سَكُونُهَا kelimelerinin kullanımı (23b) / Aynı beyitte zıt olan أَقْعَتِ ve تَثَوَّرَ fiillerinin kullanımı (24b) / Aynı beyitte تَطِيرَ ve وَقَعَ fiillerinin kullanımı (31b)
Cinâs تَرَوْحَ ve تَغْدُو fiillerinin arasındaki mümasil cinas (4b) / يَبْنِيهَا ve يَكْنِيهَا ile mümasil cinas (14b) / تَسَامِيهَا - يَحْكِيهَا - يَحْكِيهَا fiilleriyle mümasil cinas (29b-30b)	Cinâs نُورًا ve نَارًا kelimelerindeki cinâs (25b)
	İktibâs Sebe' süresi 11. âyetten iktibâs (27b) / Tûr süresi 6. Ayetten iktibâs (28b)
Teşbîh Havuz, cömertlik ve ihsânına işaret eden denize benzetilerek halifeye övgü (12b) / havuzunun suyunun akışı hayra işaret eden atın koşusuna benzetilerek halifenin işlediği hayra övgü (17b) / Suyun akışı saflığa işaret eden eritilmiş külçeden akan gümüşe benzetilerek saflık ve temizliğe övgü (18b) / Doğu rüzgarına karşı havuzun suyunun gücü kerem ve azamete delalet eden kalkana benzetilerek	Teşbîh Havuzun etrafındaki aslan heykellerinin ağızlarından akan suyun sesi kükremeye benzetilerek övgü (21b) / Saf altınla kaplı aslan heykellerinin ağızlarından akan su çözülmüş kristallere benzetilerek övgü (22b) / Aslanların rengi ateşe parlak dillerini nura benzeterek övgü (25b) / Ağızlarından çıkan su kılıca benzetilerek övgü (26b) / Mükemmelliği denizlere benzetme (28b) / Havuzun etrafındaki ağaçları altının parlaklığına

övgü (19b) / Havuzda yüzen balıkların havada uçan kuşlara teşbîyle havuzun derinliğine övgü (23b) / Suyunun akıp cömertçe vadileri sulaması halifeye teşbihle cömertliğine övgü (27b) / Etrafı yemyeşil ağaçlarla dolu havuzun rengarenk tavuskuşuna teşbîhiyle tasviri güçlendirme (29b)	benzetme (29b) / Ağacın dallarının kuşları yakaladığı tasviriyle insana teşbih (30b) / Kuş heykellerinin gagalarından akan suyun gümüşe teşbihiyle övgü (32b) / Dilsiz kuşları yani kuş heykellerini gerçek kuşa teşbih (33b) /
	Kinâye Kristal, aslan heykellerinin ağızlarından akan suyun saflığından kinâye (22b) / Aslan heykellerindeki sanatın inceliğinden kinâye ile övgü (23b) / Aslan heykelindeki saldırıya hazırbulunuşluğa kinâye (24b) Ağaçtan kinâye (28b) /

Benzerlikler: İki kasîdenin havuz tasvirinde yer alan edebî sanatlar incelendiğinde aralarında benzerlikler görülmektedir. Öyle ki, her iki tasvirde de istiâre, tıbâk, cinâs ve teşbih unsurlarına rastlanmıştır.

Farklılıklar: Edebî sanatlar açısından benzer yönleri bulunan kasîdelerde teşbih sanatı ortak kullanılan sanatlar arasında olmakla birlikte Buhtürî tarafından yedi kere, İbn Hamdîs tarafından dokuz kere kullanılmıştır. Bu da iki şairin teşbihi kullanma oranlarındaki farklılığı ortaya çıkarmaktadır. Önemli diğer bir farklılık ise, İbn Hamdîs'in iki yerde iktibâs, dört yerde kinâye sanatını kullanması ve Buhtürî'nin havuz tasvirinde bu unsurların görülmemesidir. Buhtürî istiâreye iki yerde başvururken İbn Hamdîs dört yerde başvurmuştur. Buhtürî tıbâk sanatısını iki yerde İbn Hamdîs dört yerde kullanırken Buhtürî dört yerde İbn Hamdîs tek beyitte cinâs kullanmıştır.

5. Dil Anlatım Özellikleri Açısından Karşılaştırma

Buhtürî kasîdesinde, bozukluktan uzak basit bir üslup tercih etmiştir ve bu da Buhtürî'nin dil birikimine işaret etmektedir. Beyitlerin fazla kelimeden uzak olması üslubunun anlaşılır ve basitliğine işaretler. Kasîde, tasvirle birlikte medihe önemli bir örnek teşkil etmektedir. Buhtürî kasîdesinde 14. beyitte mu'tarız beyit ile 13. beyitte geçen soruya cevap vermiştir. Akabinde havuzun nehir dâhil hiçbir şeyle mukayese edilemeyeceğini; onu yaptıranın dinin koruyucusu olduğunu söyleyerek halifeyi övmüştür. 15 ve 16. beyitlerde ise mitolojiye yönelerek havuzu tasvirde daha ikna edici olabilmek için onu Süleyman'ın (a.s.) cinlerine inşa ettirdiği sarayla ilişkilendirmiştir. Burada amacı, havuzu gören kişinin saray karşısında hayrete düşen Belkîs gibi hayrete düşeceğini ifade etmektir. Ayrıca ilk beyitte eski şiir sistemine uyarak gazel ile başlayıp asıl konuya sonradan geçtiği görülmektedir. Buradan şairin eski formu yeni çağa kendi diliyle aktarma isteği olduğu görülmektedir. Buhtürî'nin duygu ve hislerden bahsederek giriş yaptığı kasîdesinde, 9. beyitten sonra birden soyuttan somuta geçerek havuz tasvirine başlamıştır. Buradaki amacının ise okuyanın dikkatini çekmek olduğu düşünülmektedir.

İbn Hamdîs ise kasîdesinde, etrafındaki ağaçlar ve ağaçlardaki yapay kandil ve kuşların tasviriyle sanatsal bir tabloyu gözler önüne sermektedir. Duyuları harekete geçirip okuru beyitlerin içine çekmeyi amaçlayan şair, تعبر / قبض / تأبى / تطير gibi fiillerle şiirdeki hareketliliği hissettirmeye çalışmıştır. Öte yandan تغرد / شدت gibi fiillerle duyma duyusunu harekete

geçirmeyi hedeflerken سلسال اللجين/ ذهبية / الثمرات gibi kelimelerle görme duyusuna hitap etmiştir. Şair, “الصورة الفنية الجزئية” şeklinde adlandırılan parçanın bütünü kısmî tasvirlerle aktarmaya çalışma sanatını başarıyla uygulamıştır. Endülüs şairlerinde görülen ayrıntılara yönelme ve bu şekilde bütünü tamamlama yönteminin yanında kasîdede Arap edebiyatında yeni bir tema olan heykel tasvirini tercih etmiştir.

Her iki şairin de kasidesine “الطريقة التقليدية” yönteminde olduğu gibi farklı bir konu/tema ile başlayıp asıl konuya yani havuz tasviri ile halifeyi medihe sonradan geçmiştir. Buhtürî, 9. Beyitte medihe başlarken İbn Hamdî birçok kasidesinde olduğu gibi girişi uzatıp medihe 21. beyitte geçtiği dikkat çekmektedir. İbn Hamdî, kendinden önceki şairler gibi cesaret, cömertlik, neseb vb. hususlara işaret ederek medih yöntemine başvurmuştur. Onun aksine Buhtürî, cesaret-yiğitlik lafız ve teşbihlerini önce kullanıp sonraki beyitlerde cömertlik sıfatına ve bu hususta teşbihe yönelmiştir. Bu da medihte alışık olunmayan bir üsluptur.

SONUÇ

Yapılan karşılaştırma uygulaması sonucunda iki kasîde arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıkların da olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda kasîdelerin müellif, edebî çevre ve dönem ile dil anlatım özellikleri karşılaştırıldığında benzerliklerin baskın olduğu; yapısal özellikleri ile edebî sanatları karşılaştırıldığında farklılıkların daha fazla olduğu görülmektedir. Mukayeseden elde edilen bulgular neticesinde, Buhtürî dönemi şiirinde tabiat tasvirinin ağırlık kazandığı; İbn Hamdî döneminde ise şehir, köy ve saray tasvirlerinin çoğaldığı ancak buna rağmen her iki kasîdenin de havuz tasvirinde başarısı göze çarpmaktadır. İbn Hamdî'sin şiirinde Buhtürî'den etkilendiği bilinmekle birlikte tasvirinde kullandığı edebî sanat çeşitliliği ve çokluğu dikkat çekmektedir. Diğer önemli nokta ise, parçanın bütünü ayrıntılı tasvirlerle aktarmaya çalışma sanatını başarıyla uygulayarak havuzu okurun gözünde somutlaştırması İbn Hamdî'si tasvirde üst kademeye taşımıştır.

KAYNAKLAR

- Alshorbaji, N. F. (2019). Karşılaştırmalı edebiyat: arap ekolünün uluslararası ekoller arasındaki yeri. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 169-195.
- Avad, İ. (2006). *Fi'l-Edebi'l-Mukâran: Mebâhisu ve'tticâhât*. Kahire: el-Menâr.
- Aydın, E. (2019). Türkiye'deki karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları. *RumeliDe Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 6, 148-156.
- Aydın, K. (2008). *Karşılaştırmalı Edebiyat*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Aydın, K. (1999). *Karşılaştırmalı Edebiyat - Günümüz Postmodern Bağlamda Algılanışı*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Bayram, Y. (2004). Karşılaştırmalı edebiyat bilimi ve bir uygulama. *Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1(16), 69-93.
- el-Beyân ve't-Tebyîn. (1992). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 6, s. 31). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- el-Buhtürî. (2009). *Dîvânü'l-Buhtürî*. (Hasan Kâmil es-Sayrafi, thk.) Kâhire (Orijinal eserin yayın tarihi 19??).

- Buhtürî. (1992). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 6, s. 381-383). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Cürcânî. (1993). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 8, s. 132-133). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Çetişli, İ. (2008). *Edebiyat Sanatı ve Bilimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Donbay, A. (2013). Karşılaştırmalı edebiyat araştırmalarının yeni Türk Edebiyatındaki gelişme çizgisi. *Turkish Studies*, 8(8), 491-550.
- Eckermann, J. P. (2011). *Conversations of Goethe with Eckermann and Soret*. Montana: Cambridge University Press.
- Enginün, İ. (2011). *Mukayeseli Edebiyat*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ezd (Benî Ezd). (1995). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 12, s. 46-47). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Gürsel, A. (1997). *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- İbn Hallikân (1900). *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. (İhsân Abbâs, thk.). Beyrut: Dâr-u Sâdır.
- İbn Hamdîs. (1960). *Dîvân*. (İhsân Abbâs, nşr.). Beyrut: Dar-u Sâdır.
- İbnü'n-Nedîm. (2008). *El-Fihrist*. (Rızâ Teceddüdü'l-Mâzendâr, thk.).
- Kahyaoğlu, Y. & Mısır, F. Z. (2019). Genel hatlarıyla Endülüs Arap edebiyatı. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 67-86.
- Kefeli, E. (2000). *Karşılaştırmalı Edebiyat İncelemeleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Kitâbü'l-Hayevân. (2002). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 26, s. 106-108). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- İbn Hamdîs. (1999). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 20. S. 20-21). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- İbnü'l-Esîr. (2000). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 21. S. 20-23). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Moran, B. (2003). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öztekin, N. (2007). Mukayeseli edebiyat-araştırma tarihi ve yöntem. *Turkish Studies International Periodical For the Languages*, 2(4), 671-678.
- Polat, H. (2018). Abbasî dönemi şiiri ve şairlerine genel bir bakış. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(14), 636-649.
- Sakallı, C. (2006). *Karşılaştırmalı Yazınbilim ve Yazınlararasılık / Sanatlararasılık Üzerine*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Tay (Benî Tay). (2011). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 40, s. 187-188). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Tekşan, M. (2011). *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*. İstanbul: Kriter Yayınları.

- Tuğluk, A. (2013). Amaç ve beklenti karşısında karşılaştırmalı edebiyatın tanı(m)sal krizine ilişkin birtakım tartışmalı saptamalar. *Turkish Studies*, 8(8), 1335-1346.
- Ülsever, R. Ş. (2005). *Karşılaştırmalı Edebiyat ve Edebi Çeviri*. Eskişehir: Metin Ofset Matbaacılık.
- ez-Zirikî. (2002). El-A'lâm. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn.